

מרחוב היהודים לשער היהודים

עיר ומלוכה
תולדות היהודים בקראקוב
ובקאז'ימייז' 1304-1868

מאיר באלאבאן. תירגמו: דוד וינפלד, אשר
וילכר, סיני לייכטר ואלעזר פרשקר, עורך
מדעי: יעקב גולדברג. המרכז לחקר
תולדות יהודי פולין וחרבותם והוצאת
מאנוס, 1089 עמ' (שני כרכים), 94 שקלים

דוד אסף

קרקוב, בירתה ההיסטורית של
מלכות פולין (עד שנת 1596), היא
מזן העתיקות והיפות בעריה של
ארץ זו. בצלו המאיים של ארמון המלכים
"ואוול" הנישא על ראש גבעה, סמוך
לכתליה העבים של האוניברסיטה היגילר
נית העתיקה, התגוררו גם יהודים, בדרך
כלל לבטח. תחילה, בראשית המאה ה-14,
גרו היהודים ולם מרחוב אחד בתוך העיר,
וכשגורשו ממנו בשנת 1495 קבעו מושד
בם מחוץ לקרקוב, אך לא הרחק ממנה.
היתה זו קז'ימייז' (בפי היהודים "קוזמיר")
– עיר מוקפת חומות וצריחים שייסד
המלך קז'ימייז' "הגדול" בשנת 1335 וביי-
נה לבין קרקוב חצץ פלג של הנהר ויסלה
(שיבש מאז והיום אינו נראה לעין).

שלא כוודשה, ותושביה היהודים והפולנים מרדו בנאצים וכעונש נהרסה עירם עד היסוד והיתה לעיי חורבות, וכתה קרקוב ל"חסד" כפול. מלכתחילה נקבעה היא, ולא ורשה, כבירת האדמיניסטרציה הנאצית (הגנרליגוברמנט). ומכיוון שתושב כיה היו כנועים וציתנים, חס ר"ד הגס פרנק, המושל הכללי הידוע לשמצה, על שכיות החמדה שבה ומנע את הריסתה. ומן לא רב לאחר כיבושה פונתה שכונת היהודים העתיקה מיושביה, וביריותיהם, שנוד שבו טובות, השתכנו קצינים גרמנים. הגטו עצמו הוקם לא הרחק משם, ברובע פורגורד'ה שבחלקה הדרומי של קרקוב, ומי שראה את הסרט "רשימות שינדלר" וזכר בוודאי בכאב מראות ונופים מכמירי לב אלה.

רובע קו'ימייז' של היום הוא דוגמה נדירה, ובעצם יחידה במינה באירופה, להשתמרותו של מרקם מגורים יהודי שלם מימיה הביניים בתוך מתחם עירוני. כל מי שפסע ברחובותיה מרוצפי האבן, פקד את ה"אלטשול", בית הכנסת הישן, שנבנה בסגנון גותי בראשית המאה ה-15 או את בית הכנסת "החדש" שבו התפלל ר' משה איסרליש (הרמ"א) במאה ה-16, נכנס לחצי רות פנימיות, מישש משקופי בתים או עלה בגרם מדרגות עתיק – לא יכול שלא לחוש בייחודו המפעים של מקום זה.

ההיסטוריה הארוכה של העיר והתמך הות התרבותיות והפוליטיות החריפות שעברו עליה במשך מאות שנים טבעו חותם גם ביהודים שחיו בה. אכן, ההתפתח חות הגיאוגרפית של שכונת היהודים, מן המרכז אל השוליים ושוב אל המרכז, היא יותר מסמלית: בתחילה, כאמור, היה "חוב היהודים" חלק מן העיר הקדומה, נושק ממש לחומת העיר ול"שער היהודים". בשנת 1495 גורשו היהודים אל מחוץ לעיר, אל קו'ימייז', ורק לאחר חלר קתה השלישית של פולין (1795) אחרה קו'ימייז' – שבינתיים התגוררו בה גם נוצ' רים רבים – עם קרקוב. עתה היתה שכונת היהודים שוב בלבילבה של העיר הגדולה,

ותושביה, שאף הם "גבלעו" כביכול בתוך העיר, היו לחלק בלתי נפרד ממנה ובה בעת שמרו על זהות פרטית וקיוצית נבדלת. הצירוף של מקורות היסטוריים עשירים עם השתמרות פיסית מצוינת של אתרים רבים כל כך הפכו את קהילת יהודי קרקוב, תולדותיה ואישיה, למושא מחקר מבוקש. שני חיבורים מרשימים בתחום זה פירסמו, בהפרש של כשנה זה מזה, מרכזי המחקר לתולדות יהודי פולין ותרבותם באוניברסיטאות תל-אביב וירר שלים. הראשון הוא "קראקא – קו'ימייז' – קרקוב", בעריכת אלחנן ריינר (המרכז לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל-אביב, 2001). תחת כותרת זו, המצרפת שלושה שמות שנקראה בהם העיר, נאספו מחקרים חדשים, מעודכנים ומשובחים על יהודי קרקוב. השני, שראה אור זה עתה, אינו חדש אלא מחודש: תרגום עברי מפולנית של ספר מופת שראה אור בראשונה לפני כשבעים שנה, פרי עטו של ההיסטוריון היהודי הדגול מאיר בלבן (עורכי המהדר רה דנקו משום מה בכתוב המסורבל ביי דיש "באלאבאן"). הופעתו כדפוס של ספר זה, לאחר יותר מעשרים שנות עבודת תרגום ועריכה, היא מאורע היסטוריוגרפי ותרבותי שראוי להתעכב עליו ולצינו.

הניסיונות לכתיבת היסטוריה לוקלית של קהילת היהודית בפולין ראשיתם במחצית השנייה של המאה ה-19. בררך כלל קשור היה הדבר בתעודות של למדנים ומשכילים נלהבים שביקשו לתאר את תולדות קהילתם שלהם, ובייחוד את ימי תפארתה ואת חיי אישיה הגדולים – פרנסים, רבנים ותלמידי חכמים. היסטוריונים חובבים אלה השקיעו מאמץ רב הן בשחזור היסטורי המבוסס על מקורות נרפי-סים, ולעתים גם על תעודות ארכיוניות בשפות שונות, הן בהליכה אל השרידים המוחשיים שנתורו – בתי כנסיות ומדר' שות, שכונה יהודית, חדר הקהל או בית הקברות. הודות למאמציהם של שמואל יוסף פיין בוויילנה, מנחם מנדל ביבר באר-סטרדה, אריה ליב פיינשטיין בבריסק, שמעון אליעזר פרידנשטיין בגרוונה, שלמה ברוך ניסנבוים בלובלין, ורבים אחרים, נצבר ידע רב והועתקו ונשתמרו

מאות מקורות חשובים, כגון פנקסי קהיר לות וחברות או ספרי תקנות ונוסחי מצבות, מהם שאברו או הושחתו בימי השואה. גם קרקוב זכתה להיסטוריונים מקומיים משלה – יחיאל מתתיהו צונץ, חיים נתן דמביצר, פייבל הירש ווטשטיין וחיים דוב פרידברג היו הבולטים שבהם – והם שהניחו תשתית ראשונית לתיאורה של הקהילה.

בין שתי מלחמות העולם החלה להתפתח היסטוריוגרפיה ביקורתית ומודרנית של יהודי פולין. זו התבססה לא רק על דיסציפלינות חדשות, על עבודתם של היסטוריונים מקצועיים ועל מחקרים שיטתיים בארכיוניים ובאוספי תעודות, אלא בעיקר פרצה את גבולות "השכונה היהודית". לא רק התמקדות בתולדות אישים תורניים ידועי שם אלא גם עיסוק בנושאים כמו דמוגרפיה, כלכלה ועיור, יחסי נוצ' רים-יהודים, תרבות חומרית, האוטונומיה היהודית ותפקודיה במרחב הפולני, תהליכי השכלה, חילון, התבוללות והמרה. "האבות המייסדים" של שדה זה, שגם תרמו תרומה לחקר ההיסטוריה הלוקלית, היו הפרופסורים העמיתים משה שור (1874-1941) ומאיר בלבן (1877-1942) – שניהם ילידי משפחות מיוחסות ואמידות בגליציה, שקבעו מושבם בוורשה לאחר מלחמת העולם הראשונה, שימשו פרופסור רים באוניברסיטה ונסקו גם בפעילות חינוכית וציבורית ענפה (שור היה חבר בכנסט, רב ומטיף בבית הכנסת הגדול; בלבן עסק בעיקר במחקר ובהוראה ואף הוא שימש מטיף קבוע בבית הכנסת המכונה "נוצ'יק"). שור, שלימים פנה לחקר המזרח הקרום, הקדיש חיבור ביכורים לתולדות יהודי עיר הולדתו פשמישל (1903), אך עם כל ערכו של ספר זה הוא לא התקרב בהי-קפו וביסודיותו לחיבורים שפירסם בלבן על שלוש קהילות יהודיות עירוניות חשר בות בפולין: לבוב (1916), לובלין (1918) ובמיוחד קרקוב (מהדורה ראשונה ב-1912; ומהדורה שנייה ומורחבת בשנים 1931, 1936) – ספר שאין כיוצא בו ואין דומה לו בהיקפו ובאיכותו על שום קהילה יהודית אחרת בעולם.

בלבן, בן למשפחת מרפסיים ותלמידי חכמים, נולד בלבוב, בירת גליציה המזר-

חית, שם גם כתב את עבודת הדוקטור שלו. לאחר מלחמת העולם הראשונה, שבה שירת בלובלין כרב בצבא הכיבוש האוסטרי, התיישב בצ'נסטחוב, ולמן שנת 1920 קבע את מקומו בעיר הכירה ורשה. תחילה ניהל גימנסיה בשם "אסכולה" ובד בבד היה מורה להיסטוריה ב"סמינר הממד' לכת' למורי דת משה" (נוסד ב-1918) ובבית המדרש לרבנים "תחכמוני" (נוסד ב-1922), שאותו אף ניהל כעשר שנים. למן שנת 1928 החל להרצות באוניברסי' טה ובאותה שנה השתתף עם משה שור ומלומדים אחרים בייסוד "המכון למרעי היהדות" שהיה מרכז אקדמי חשוב עד פרוץ המלחמה.

לקורא הישראלי המשכיל בלבן כמעט שאינו מוכר, שכן בעברית הופיע רק ספרו המרתק על יעקב פרנק ועל הפרני קיום ("לתולדות התנועה הפראנקית", 1934-1935) ומאמר מסכם ורחב יריעה של תולדות יהודי פולין (בתוך הקובץ בית ישראל בפולין, 1948). ואולם בלבן חיבר עשרות ספרים ומחקרים בשפות שונות והשפעתו על דור ההיסטוריונים הצעיר גדלה בפולין בין שתי המלחמות היתה רבה (במיוחד על תלמידו עמנואל רינגלבלום). אך לא רק עליהם השפיע, אלא גם על תלמידיו ושומעי לקחו ב"תחכמוני", אותו מוסד שהוקם בידי תנועת "המזרחי" ובו הוכשרו צעירים ציוניים דתיים ללימודי קודש וחול ברמה גבוהה. אחד מתלמידיו שם היה אבי, משה קרוונה, שסיפר בוויכוחותיו על שיעור שנתן בלבן בחדר מימי החנוכה: "הוא פתח בסדר רה של שאלות לתלמידים בעניין והותו ההיסטורית של יוחנן הכהן הגדול – האם התואר 'כהן גדול' מוסב על יוחנן או על מתתיהו? האם התואר 'חשמנוא' מוסב על יוחנן או על מתתיהו? לאט לאט נכנס לתוך משא היסטוריה-גותי מפורט ונלהב, ואנו ישבנו פעורי פה וקשובים, וכשסיים דבריו פרצנו במחאות כפיים סוערות וממושכות, משל היינו עדים לנאום נלהב" ("מודי ורבותי, אחי ורעי", עמ' 17). על קהל כזה ועל מחאות כפיים כאלה יכולים מודי ההיסטוריה היום רק לחלום.

כמו בחיבורו הקודם שהוקדש ללבוב,

ובו ניצל בלבן לראשונה באופן שיטתי ארכיונים עירוניים וכנסיותיים כמקור לתולדות היהודים, כך גם בספר זה על קרקוב. לרשותו עמדו ארכיוני העירייה והסנאט, פרוטוקולים ופנקסים של מוע' צת העיר והמחוז ושל בתי דין שונים, פנקסי חברות בעלי מלאכה וגילדות אומד נים, אוספי הספרייה היגילונית מכאן והקהילה היהודית מכאן וכמובן ארכיונים רבים מחוץ לקרקוב. אין עיר בפולין כמו קרקוב – כתב בלבן – שנתברכה במחקר רים ובתעודות רבים כל כך ושה נשתמר חומר ארכיוני כה רב (עמ' 998). אכן, חייחם של היהודים בקרקוב למן המאה ה-14 ואילך מתועדים בשפע ארכיוני מעורר השתאות.

בלבן פרס בירענות מופלגת תמונה מפליאה בעושר פרטיה של קהילה יהודית "חשובה" בפולין. חשיבותה נבעה לא רק ממיקומה בבירת המדינה ובקרבתה לצומ' תי הכרעה וכוח כלכלי ופוליטי, אלא ממגודי משפחות שנמנו עם העילית הכל' כלית של יהודי פולין – בנקאים, סוחרים ומלווי כספים (חיי כמה מהם מתוארים בספר בפרטי-פרטים). לצדה של אליטת הממון התבססה בעיר, במיוחד במאות 17-16, אליטה תורנית שהפכה את קרקוב למרכז תורה חשוב שעיני סופרים וחכמים בעולם היהודי כולו היו נשאות אליו.

כמיטב המסורת ההיסטוריוגרפית "הקלאסית", נקודות המפנה בתולדות הקהילה קשורות אצל בלבן תמיד באירועים חיצוניים – כלכליים, צבאיים או פוליטיים. אין פלא אפוא שחוט השני שעבר, לשיטתו, בתולדות הקהילה היה המאבק הבלתי פוסק עם מעמד העירוניים הנוצ'י על זכויות המסור בתוך העיר קרקוב, "תהליך ארוך, שנמשך ארבע מאות שנה" (עמ' 58) וסופו רק ברצמבר 1867, לאחר הכרזת חר קה האוסטרית החדשה שהעניקה שוויון זכויות מלא לכל תושבי המדינה. משום כך הקדיש בלבן תשומת לב רבה לחיי הכלכל' לה והמסחר, ליחסים עם השלטונות, האצר לה, הכנסייה ובני מעיטסים אתניים אחרים, למערכות המשפט הנוצ'י והיהודי, לגביית מסים, לחובות הקהילה, הוצאותיה ומקר רות הכנסותיה.

פרופ' רוד אסף מלמד בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל אביב. ספרו "A Journey to the 19th Century Shtetl: The Memoirs of Yehzekiel Kotik ראה אור בשנת 2002 בהוצאת Wayne State University Press

גם המסגרת הכרונולוגית של הספר משקפת ראייה זו. ראשיתה בשנת 1304, שממנה הגיעה ידיעה ראשונה על יהודים בקרקוב, וסופה בשנת 1868, עם תחילת יישומה של החוקה הליברלית. תחנות הביניים בדרכה של הקהילה הן הגירוש מקרקוב לקז'ימיי' (1495), הפלישה השוודית והמלחמה האכזרית שבעקבותיה (1655-1657), חלוקת פולין הראשונה והכיבוש האוסטרי טרי (1772), הכיבוש האוסטרי השני (1796-1809), וכמובן כינונה של "רפובליקת קרקוב" (1815-1846), אותה מדינה זעירה שחסתה בצל המעצמות הסובבות – רוסיה, אוסטריה ופרוסיה – ונהנתה ממעמד "חופשי ונייטרלי" עד סיפוחה המחודש בידי אוסטריה.

אך בלבן לא הסתפק בהיסטוריה הפוליטית והכלכלית, אלא הקדיש מקום רב גם לתיאור החיים הפרטיים ועולם היוסיום של יהודי קרקוב – חיי הרוח, התורה והחברה, השפעת השבתאות, החסידות, ההשכ"ל והגאורות, עולם הספר והדפוס, סרדי חינוך, גמ"ל לות חסד ועזרה הדדית, תרבות חומרית, היבטים דמוגרפיים וטופוגרפיים, צורת המגורים, ריהוט ולבוש, אמנות ואדריכלות, ומה לא.

קשה לדלות מן העושר הזה דוגמה קצרה שתמצה את סגנונו החי של בלבן ואת דרך כתיבתו הנפורמית המשלבת ממדים רבים כל כך. אסתפק בדוגמה

מקדית, המובאת בשולי דיונו על מלחמת אוסטריה וצרפת וקריסת "הנסיכות הגדולה של רוסיה" שאותה הקים נפוליאון בשנת 1807: "בזמנים אומללים אלה נתרגש על קראקוב ובעיקר על העיר היהודית שיט פון, שכמותו לא זכרו אף הזקנים ביותר. הוויסלה, שזרמה בשעתה ברחוב דוילטה דהיום, עלתה במפתיע על גדותיה (ביום 26 באוגוסט 1813), ובכך גזעה הציפה את שתי גדותיה. במשך שעות אחדות היתה קז'ימיי' מוצפת, וקודם כל העיר היהודית, שהיתה ממוקמת נמוך יותר. לאחר מכן זרמו המים אל יובל של הוויסלה... ויצרו אגם עצום בין שתי זרועותיו של הנהר הסוער. מי שהיו יכולים להיחלץ מחיבוק האיתנים המשתולל ברחו, ומי שלא שיחקה להם השעה טיפסו על הגגות ועל הארובות ופיללו לרחמי שמים. כך חלף ליל אימים, ולמחרת החלו המים לרדת... עבר זמן ממושך מאוד עד שניתן היה לייבש את הרחובות ואת הכיכרות. בתי העץ בעיר היהודית נרקבו כליל, בבתי האבן נאלצו לרלות את המים ברליים מן המרזפים ומדירות המרתף" (עמ' 880).

תרגום ספר כה גדול, סבוך ועשיר בפרטים, הוא מפעל יקר וממושך ורק מוסד אקדמי, ששיקולי רווח כספי אינם מכריעים בעיניו ונשימתו ארוכה דיה, יכול להעמיס זאת על כתפיו. הרקתו של ספר מופת זה לעברית והעמרתו על מרף ספרי ההיסטוריה היא לא רק הישג מו"לי, אלא גם אות כבוד ליוזמי התרגום ולעורכיו, אנשי האוניברסיטה העברית.

מאז שנת 1936, עת נרפס החלק השני מספרו של בלבן, ראו אור עשרות רבות של מחקרים וספרים, תעודות, מקורות וזיכרונות על קרקוב היהודית. ניתן לעמוד על כך בקלות מתוך עיון בביבליוגרפיה העשירה והמעודכנת שערך סטיון קורסין (כמאתיים פריטים) ונרפסה בספר שבעריכת ריינר, שנוכר לעיל. אך האם יש ביכול גרוש זה משום עדות לעניין מחודש בהיסטוריה לוקלית או רגיונלית?

התשובה לכך אינה ברורה. בעוד שבקרב היסטוריונים רבים נתפסות תולדותיה של עיר בעלת היסטוריה יישובית ארוכה ורביאתנית כסוגה היסטורית מרתקת שאף ניתנת להיכתב כעין ביוגרפיה (למשל ספריהם של פיטר אקרויד על לונדון, פטרישה דרליה או סטיב זיפשוטיין על אודסה, גרשון הוגררט על אופאטוב, מיכאל הם על קייב), הרי בקרב היסטוריונים ישראלים בני הדור האחרון סר חנו של תחום זה (יוצאים מן הכלל הם עריה ויישוביה של ארץ ישראל, שנחקרו עד בלי די).

הסיבה לכך גלויה לעין: בשנות החמישים והשישים ראו אור מאות רבות של ספרי "יזכור" על קהי"לות ישראל שחרבו בגולה. ספרים אלה, שבדרך כלל נדפסו בידי ילידי אותו מקום שניצלו מן השואה וביקשו להנציח בצורה זו את עיירתם ואת קרוביהם, היו תערובת של פרקי היסטוריה וזיכרונות, של געגועים ורגשי אשמה. מספרים אלה לא היה אפשר לצפות לכתובה מונוגרפית ביקורתית ונטולת רגשות, וממילא רובם הגדול אינם בגדר היסטוריה מסכמת ומהימנה, אלא עוד מקור שיעמוד לרשות מי שיחפוץ לכתוב על מקום זה. ואכן, מאז אותו שטף גדול של ספרי זיכרון מיעטו היסטוריונים ילידי הארץ לעסוק בחקר קהילות בודדות במזרח אירופה. לתחושת הרוויה תרמה גם עובדת הניתוק הממשי מהארכיונים שבפולין ובברית-המועצות - מציאות שהשתנתה, כידוע, רק ב-15 השנים האחרונות. מפעל המחקר החשוב ביותר בתחום ההיסטוריה הלוקלית של יהודי מזרח אירופה, שעדיין לא הושלם, הוא "פנקס הקהי"לות" של יד ושם, אך לסדרה מרובת כרכים זו, על כל מעלותיה, יש אופי לקסיקוני והיא מתמקדת במיוחד בתקופת השואה.

מאיר בלבן נפטר בגטו ורשה בשלהי שנת 1942, בעצם ימי השואה, ונקבר כדת וכדין בבית הקברות היהודי הישן. על קברו, בנוכחות קהל מועט וקודר, ספר לו במלים מצמררות עמיתו ההיסטוריון יצחק (איגנצ'י) שיפר, שאף הוא נרצח מאוחר יותר בידי הנאצים: "מאיר בלבן, ההיסטוריון היהודי הגדול! מלווים אותך עתה למנוחת הנצח שלך הפרנסים והרבנים, ראשי הקהילות וצירי ארבע ארצות, ראשי הישיבות והשתדלנים מהדורות הקודמים של יהדות פולין, אשר חיבוריך הם מצבת זיכרון לזכרם, לזכר קהילות קדושות, לערים ואמהות בישראל: לבוב, לובלין וקרקוב, למנהיגיהן והמוניהן. את שליחותך הגדולה מילאת. אתה, בלבן, שהיית כותב תולדות יהודי פולין - שוב אין עבודה בשבילך... הקיבוץ היהודי בפולין איננו עוד... נשאר רק חרסים שבררים... נסתיימה התקופה - תקופה של יהדות מפוארת, הושמדה ונסתיימה יהדות פולין".